

Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 14, Issue 3, No. 55, Autumn 2022

[10.22108/RPLL.2022.132625.2028](https://doi.org/10.22108/RPLL.2022.132625.2028)

[20.1001.1.24763268.1401.14.3.6.9](https://orcid.org/20.1001.1.24763268.1401.14.3.6.9)

(Research Paper)

Introducing an Unknown Biography of the Prophet in *Motamem al Siar fi Fazilateh Khair al Bashar*

Masoumeh Harouni Jamaloui*
Shahrzad Niazi**
Mehrdad Chatraei***
Mahboubeh Khorasani****

Abstract

One of the prophetic biographers is Abdul Aziz, nicknamed Mohy Al-Hesari, who lived at the beginning of the ninth century and is not mentioned in any of the references. He is the author of the historical book *Motamem al-siar fi Fazilateh Khair Albashar*. The author, in addition to describing the outward and spiritual attributes of the Prophet, has accurately described the events of the beginning of Islam from the first year until the caliphate of Imam Ali. In this regard, the present study aims to investigate the biography of the Prophet in this work. In the introduction, Mohy Al-Hesari states that he wrote his work in twelve days, so the book is divided into twelve chapters. Each chapter contains an Arabic sermon and its Persian translation. A copy of this work is kept in Nour Othman Library No. 2854. The findings of the present study indicate that this work is important in terms of the subject matter as well as lexical features and lexical information. It is also an interpretive, historical, moral, and doctrinal work that has been cited in various sources along with their critiques. The antiquity of the work and its uniqueness have also added to its importance.

Introduction

The term Sira became popular with special meaning from the end of the first century and the beginning of the second century AH. Its main motive and purpose in the first stage were to compile the speech, behavior, and method that the Prophet (PBUH) had adopted in his life and mission (words, deeds, and narrations). Sira was introduced as a practical model for Muslims. Thus, the

* PhD Candidate in Persian Language and Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran

** Assistant Professor of Persian Language and Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran (Corresponding Author Email: niazi_60@yahoo.com)

*** Assistant Professor of Persian Language and Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran

**** Associate Professor of Persian Language and Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran

books of Sira were works and manuscripts that include the news related to the advent of Islam and the biography of the Prophet from birth to death, all its angles, and dimensions. In this sense, it can be said that any work that deals with one of the topics of the life of the Messenger of God is a kind of tradition, whether it covers the whole period of the Prophet's life or is dedicated to an aspect of his noble life.

Motamem al-siar fi Fazilateh Khair Albashar, written by Mohy Al-Hesari, in addition to describing the outward and spiritual attributes of the Prophet, has accurately described the events of the beginning of Islam from the first year until the caliphate of Imam Ali. The present study aims at introducing the work in the Prophetic tradition from the ninth century AH, introducing a rare and unique version, and examining the working method of its author. The valuable subject of this work and the neglect of correcting it as a unique version with remarkable antiquity, as well as the author's specific style in the structure and style of the work, are among the necessities of correcting and introducing *Motamem al-siar*.

Materials and Methods

The research method in this study is descriptive-analytical. After carefully reading the text of *Motamem al-siar fi Fazilateh Khair Albashar*, the data obtained from the content was described and analyzed.

Conclusion

This work has been compiled into twelve chapters starting from the beginning of the birth of the Prophet of Islam (PBUH), ending with his death, and mentioning the righteous caliphs. Mentioning in detail the historical events and the political and social behavior of the Prophet, including resurrection, ascension, migration to Medina, miracles, etc. from various sources and stating reasons and proofs for rejecting or confirming the details of these events are among the features of this work. The structure of each chapter is such that an eloquent sermon begins with the recitation of a verse from *the Holy Qur'an*, the interpretation of which is expressed by the commentators with the strongest and shortest explanations.

There are two types of evidence as to whether or not the text of the amendment is preaching or preaching writing. First, there are characteristics of Sira such as advice or asking the audience to pay attention to the words of the speaker and the prayers and supplications. The final part of each chapter is not seen in this tradition. The title of the work is another reason that this work cannot be considered a type of preaching writing. Also, expressing a lot of content in each section is beyond the patience of a Majles. Also, according to the handwriting, legibility, and the end of all sentences, it can be said that the person or persons addressed in the work did not write the text. Second, there is evidence such as bringing a verse at the beginning of each chapter, a few questions and answers in the text, one or two sections entitled 'joke', and also many testimonies to Persian and Arabic poems in the text. Although some of the features mentioned above have brought this work closer to the type of Sira writing, this work cannot be considered a type of preaching writing.

Keywords: Hagiography, *Motamem al Siar*, Abdolaziz Mohy Al-hesari, Sira Writing, Ninth Century.

References

1. Anonymous (2002). List of Sira books in the specialized library of Islamic and Iranian history. *Book of the Month of History and Geography*, 61-62, 240-241.
2. Asgari, N. (2014). A corner of botany of cattle breeders in the village of Zavardasht, Alamut, Qazvin. *Journal of Social Sciences Quarterly*, 67, 208-243.
3. Dehkhoda, A. A. (1998). *Dictionary*. Second Edition. Tehran: Dehkhoda Dictionary Institute.
4. Firoozabadi, M. (1994). *Al-qamoos al-muhit*. Beirut: Dar Al-Kotob Al-Almiyeh.
5. Gholamrezaei, M. (2008). Preaching speech and its methods based on Rumi's seven assemblies. *Shenakht Monthly*, 57, 257-278.
6. Goharin, S. (Ed.) (1977). *Attar's mantiq al-tair*. Tehran: Elmi va Farhangi Publication.

7. Goharin, S. (Ed.) (1995). *Attar's mantiq al-tair*. Tehran: Elmi va Farhangi Publication.
8. Ibn Faris, A. (1984). *Dictionary of comparative languages*. Qom: Islamic Media School.
9. Mohi Al-Hessari, A. A. (1844). *Motammem al-siar fy akhbar kheir al-bashar*. (n.p): Noor Ottoman Library.
10. Moqiseh, M. H. (2015). Objectives and motives for writing the history and biography of the Ahl al-Bayt from the beginning to the end of the ninth century. *Bi-Quarterly Haft Aseman*, 17(65-66), 21-52.
11. Nourani Vesal, A. (Ed.) (1959). *Attar's mosibatnameh*. Tehran: Elmi Publication.
12. Pourjavadi, N. (2001). Quranic mots in the meetings of Saif al-Din Bakharzi. *Maaref Monthly*, 52, 3-24.
13. Raghebian, M., & Alizadeh, Z. (2012). Introduction to the version of Rawzat al-Ahbab in the biography of the Prophet and his family in the early tenth century. *Monthly Book Mah-E-Din*, 184, 97-99.
14. Razi, M. (2000). *Al-tafsir al-kabir*. Beirut: Dar Ahya Al-Tarath Al-Arabi .
15. Rifai, A. J. (1992). *Our dictionary of books on the prophet and the ahl al-bayt, peace be upon them*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
16. Rumi, J. (n.d). *Masnavi Manavi*. Second Edition. (n.p).
17. Samiei, Gh. (1994). This Persian sugar; A commentary on the character of the Messenger of God. Translated by Rafi al-Din Ishaq ibn Muhammad Hamedani. *Kelk*, 23-24, 8-10.
18. *The Holy Quran*.
19. Vafaei, A. A. (2014). The evolution of sufi assembly speech as a type of educational literature. *Quarterly Journal of Educational Literature*, 23, 39-74.
20. Zafari, M. (2012). Introducing a work in the prophetic biography and history of Islam. *Quarterly Journal of Thought of Approximation*, 30, 45-56.
21. Zamakhshari, M. O. (1987). *Al-kashaf an hghaeghe ghavamez al-tanzil va oyoonel aghavil fi vojouhel tavil*. Beirut: Dar Al-Kitab Al-Arabi.

فصل نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی

سال چهاردهم

شماره سوم (پیاپی ۵۵)، پاییز ۱۴۰۱، ص ۷۱ - ۸۳

تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۱۱/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۳/۱۶

[10.22108/RPLL.2022.132625.2028](https://doi.org/10.22108/RPLL.2022.132625.2028)

[20.1001.1.24763268.1401.14.3.6.9](https://doi.org/10.22108/RPLL.2022.132625.2028)

(مقاله پژوهشی)

معرفی اثری ناشناخته در سیره نبوی: متمم السیر فی فضیله خیر البشر

معصومه هارونی،* شهرزاد نیازی،* مهرداد چترایی،* محبوبه خراسانی*

چکیده

عبدالعزیز ملقب به محیی الحصارى یکی از سیره‌نویسان نبوی است که در ابتدای قرن نهم می‌زیسته و در هیچ‌یک از مراجع و مآخذ، اسمی از او نیامده است. او صاحب اثری به نام متمم السیر فی فضیله خیر البشر است. این کتاب را می‌توان کتابی تاریخی نیز به شمار آورد؛ زیرا مؤلف افزون‌بر شرح صفات ظاهری و معنوی رسول و حتی نام‌بردن از فهرست دقیق اموال و دارایی ایشان و نقل برخی از سخنان آن حضرت، وقایع صدر اسلام را از سال اول تا به خلافت رسیدن امام علی (ع) به‌طور دقیق و مفصل بیان کرده است. مؤلف در مقدمه یادآور شده که اثر خود را در دوازده روز نوشته است؛ بنابراین بخش‌بندی کتاب در دوازده مجلس است. هر مجلس دربرگیرنده یک خطبه عربی و ترجمه فارسی آن است و در آخر خطبه نیز آیه‌ای نقل شده است که موضوع مجلس در شرح و توضیح آن آیه است. از این اثر، یک نسخه در کتابخانه نور عثمانیه به شماره ۲۸۵۴ نگهداری می‌شود. این اثر تصحیح شده است و در این پژوهش، با روش توصیفی - تحلیلی، به معرفی و گزارش ارزش‌های این متن و ساختار و محتوای آن پرداخته می‌شود. این اثر دربردارنده همه وجوه زندگانی پیامبر (ص) و تاریخ صدر اسلام و نیز ویژگی‌های لغوی و اطلاعات واژه‌شناسی است و همین بیانگر اهمیت آن است؛ نیز اثری تفسیری، تاریخی، اخلاقی و اعتقادی است که در ذکر مطالب آن به منابع مختلف همراه با نقد آنها استناد شده است. قدمت اثر و منحصر به فرد بودن آن نیز بر اهمیت آن افزوده است.

واژه‌های کلیدی

سیره‌نویسی؛ متمم السیر؛ عبدالعزیز محیی الحصارى؛ مجلس‌نویسی؛ قرن نهم

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران، masoumehharooni@gmail.com

* استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران (نویسنده مسئول)، niazi_60@yahoo.com

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران، m_chatraei@yahoo.com

* دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران، najafdan@gmail.com

۱- مقدمه

معنای لغوی ریشه «سیره» رفتن و سیر است (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل سیره). اصطلاح «سیره» نیز به معانی طریقه، سنت، روش، خوی، شیمه، نوع سلوک، منش و خصایل اخلاقی، بینش و سبک، تفکر، نوع معاشرت، آداب و طریقه زندگی است (فیروزآبادی، ۱۴۱۵، ج ۲: ۱۱۹). معنای اصطلاحی با مفهوم لغوی ریشه‌ای آن تناسب دارند؛ زیرا این مفاهیم و معانی از نوعی حرکت و سریان و جریان برخوردارند؛ یعنی عمل شخص بر طبق آن ساری و جاری است (ابن‌فارس، ۱۴۰۴، ج ۳: ۱۲۰).

اصطلاح سیره از اواخر قرن اول و اوایل قرن دوم هجری قمری با مفهوم ویژه و خاصی متداول شد. انگیزه و هدف عمده آن در مرحله نخست، تدوین گفتار، رفتار و روشی بود که رسول‌الله (ص) در زندگی و دوران رسالت خود (قول، فعل و تقریر) در پیش گرفته بود و برای الگوی عملی مسلمانان معرفی می‌شد؛ بنابراین کتاب‌های سیره آثار و دست‌نوشته‌هایی را در بر می‌گرفت که اخبار ظهور اسلام و شرح زندگانی رسول‌الله (ص) از ولادت تا وفات، همه زوایا و ابعاد آن یا قسمت‌هایی را به نگارش درآورده بود؛ بنابراین می‌توان گفت هر اثری که به یکی از موضوعات دوره حیات رسول‌الله (ص) می‌پردازد، نوعی سیره است؛ خواه این اثر همه دوره حیات رسول‌الله (ص) را در بر گیرد یا به یک موضوع از زندگی آن بزرگوار اختصاص داشته باشد.

یکی از آثاری که در زمینه سیره نبوی در قرن نهم خلق شده است، متمم السیر فی فضیله خیر البشر نام دارد که تنها یک نسخه از آن باقی مانده است. نویسنده آن، عبدالعزیز ملقب به محیی الحصار است. مؤلف در بخشی از متن یادآور شده است که اثر را در دوازده روز نوشته است: «در مدت دوازده روز که از اول ماه ربیع‌الاول تا روز وفات آن حضرت» (محیی الحصار، ۸۴۴: ۳)؛ بنابراین آن را به دوازده مجلس تقسیم کرده است. این پژوهش با اهدافی از قبیل معرفی یک اثر در سیره نبوی از قرن نهم هجری، معرفی یک نسخه نادر و منحصر به فرد، بررسی روش کار مؤلف متمم‌السیر و نیز پاسخ‌دادن به این پرسش که «آیا متن حاضر نوعی مجلس‌نویسی یا مجلس‌گویی است؟» تنظیم شده است. موضوع ارزشمند این اثر و غفلت از تصحیح آن در جایگاه نسخه‌ای منحصر به فرد و با قدمتی تأمل‌برانگیز و نیز سبک خاص مؤلف در ساختار و سبک اثر، از ضرورت‌های تصحیح و معرفی آن به شمار می‌رود.

۱-۱ پیشینه پژوهش

برای آگاهی از اینکه آیا تاکنون بررسی خاصی درباره این موضوع صورت گرفته و محصول آن به شکل کتاب، رساله، مقاله یا پایان‌نامه منتشر شده است، پایگاه‌های اطلاع‌رسانی دانشگاه‌ها و کتابخانه‌ها جست‌وجو شد. نتیجه این جست‌وجو نشان داد که آثار فراوانی در زمینه سیره نبوی خلق شده است؛ اما هیچ تحقیقی درباره موضوع مقاله حاضر یعنی معرفی متمم‌السیر و نویسنده آن انجام نشده است. مقالاتی با موضوع معرفی سیره نبوی وجود دارد که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

مرضیه راغبیان و زینب علیزاده (۱۳۹۱) در مقاله «معرفی نسخه روضه‌الاحباب فی سیره‌النبی و الال - تألیف اوایل قرن دهم» به معرفی این اثر پرداخته‌اند.

معصومه ظفری (۱۳۹۱) در مقاله «معرفی اثری در سیره نبوی و تاریخ اسلام» به معرفی یک سیره به زبان عربی

از قرن ششم به نام المستقصی نگاشته ابوالکرم عبدالسلام محمد بن حسن بن علی الحجی الفردوسی الأندرسفانی پرداخته است.

غلامرضا سمعی (۱۳۷۰) در مقاله «این قند پارسی؛ نظری به سیرت رسول الله ترجمه و انشای رفیع‌الدین اسحاق بن محمد همدانی»، یکی از مشهورترین سیره‌های نبوی را از نظر زبانی بررسی کرده است. کتاب ماه تاریخ و جغرافیا (۱۳۸۱) در یکی از شماره‌های خود گفتاری با عنوان «فهرست کتاب‌های سیره در کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران» دارد که نسخه معرفی شده در این مقاله، در آن معرفی نشده است. مقاله دیگری که درباره موضوع سیره نبوی است، «اهداف و انگیزه‌های نگارش تاریخ و سیره اهل بیت از آغاز تا پایان قرن نهم» نام دارد. در مقاله مذکور از چند اثر در حوزه سیره نبوی نام برده شده است؛ اما از متمم‌السیر ذکری نشده است.

۲-۱ روش پژوهش

روش تحقیق در این نوشتار توصیفی - تحلیلی است؛ یعنی پس از خواندن دقیق متن متمم‌السیر، اطلاعاتی که از متن به دست آمده، توصیف و سپس به شرح و تحلیل آنها پرداخته شده است.

۲-۲ بحث

۱-۲ معرفی نسخه

این نسخه منحصر به فرد به شماره ۲۸۵۴ در کتابخانه نور عثمانیه استانبول نگهداری می‌شود. در هر برگ از نسخه بیست و یک سطر آمده و صفحات مجدول است. عنوان‌ها سنگرف است. تاریخ کتابت نسخه سال هشتصد و چهل و چهار (۸۴۴ ق.) است (محبی الحصارى، ۸۴۴: ۲۴۸ پ؛ رفاعی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۱۸۸).

آغاز نسخه: «الحمد لله الذی انبت ریحان الرسالة المحمدیة فی کل الربیع علی حاقه انهار بساتین الیکمال و اطلع طلع النبوة الاحمدیة فی اکمام الکرام السرمدیة فی حدایق احداق العز و الجلال و اضیف اغصان الانسان و اثمر الشجرة الایمان بانزال غیث وجود من سما الیمن و سحاب الافضال...».

انجام نسخه: «تمام شد کتاب متمم السیر فی فضیله خیر البشر به تکلم واپس‌ترین خلاق و غریق در بحر عوائق و حریق در علایق: الفقیر الحقیر الأئیم الراجی - عفا الله الباری - محیی‌الدین ابوالمفاخر عبدالعزیز بن زین العابدین شیخ الإسلام مرتجی الهمم و وکیل عصاب الامم، الواصل الی الله الصمد خواجه شیخ محمد بن (...). المتابعین علی ید سلطان الآفاق بالإستحقاق خواجه بهاء‌الدین نقشبند - روح الله ارواحهم فی اعلی علیین در روز وفات سید الأولین و الآخرین در تاریخ متمم السیر. و الله اعلم بالصواب. تمت الكتاب بعون الملك المهیمن التواب فی خامس عشرین ذی قعدة سنه اربع و اربعین و ثمانمائه الهجریه» (گ ۲۴۹ ر).

شواهدی در متن بیانگر این است که کاتب نسخه همان مؤلف اثر است: «بیان کاتب - و آن حضرت در این حد به نه کس...» (گ ۱۰۹ ر)؛ «اما کاتب گوید که هیچ طبع موزون قبول این قول نکند که کلام نظم را پلید گردانند به نثر و الله اعلم» (گ ۱۱۱ ر)؛ «ای دوست! مقام مقام فیض الهی است چون من به کتابت به این جای رسیدم دعا کردم تو نیز در قرائت دعا کنی که البته مقرون به اجابت خواهد بود: الهی به برکت این دو وجود پاک

و به حرمت مذهب صحیح پاک راست و اعتقاد مستقیم کاتب که بر مصنف طفیل همه عاصیان رحمت کنی و ختم کار وی را به خیر کنی که او را خلاص کنی از علایق ماسوای تو» (گ ۱۴۸ پ).

۲-۱-۱ عنوان اثر

نام این اثر در برگه آغازین «کتاب سیرالنبی» قید شده؛ اما در متن یک بار در برگ «۱۱۱ ر» عنوان «متمم سیرالنبی» و دو بار هم در انجامه نسخه (گ ۲۴۹ ر) «تمام شد کتاب متمم السیر فی فضیله خیر البشر» و «متمم السیر» آمده است.

۲-۱-۲ معرفی مؤلف

مؤلف در آغاز و انجام کتاب، خود را معرفی کرده است: «اما بعد می‌گوید اقل عباد الله الباری عبدالعزیز الملقب بمحیی الحصری... که این فقیر را به نظر رسیده...» (گ ۳ ر)؛ «محیی‌الدین ابوالمفاخر عبدالعزیز بن زین‌العابدین» (گ ۲۴۹ ر).

مؤلف اهل سنت است. خود در بخش‌هایی از کتاب به این مسئله اشاره کرده است؛ شواهدی نشان‌دهنده سنی بودن مؤلف عبارت است از:

- ذکر شدن مدخل‌هایی برای خلفای راشدین: «در ذکر اسلام امیرالمؤمنین و امام‌المتقین ابی‌بکر صدیق - رضی الله عنه».

- اشاره نشدن به وقایعی مانند مباحله، شأن نزول حدیث کسا، جریان جزئی و دقیق خروج خوارج و ماجرای غدیر. این مطلب نشان می‌دهد که نگارش این اثر متأثر از ویژگی‌های روحی نویسنده و اوضاع مذهبی و فرهنگی زمان مؤلف است و به نوعی می‌توان گفت مؤلف در نوشتن اثرش گزینشی عمل کرده است؛ یعنی هرآنچه در منابع سیره نبوی با مذهب و روحیه او سازگاری نداشته، در اثر خود نیآورده است.

- آمدن عبارت «صلی الله علیه» (بدون «و آله») در جای‌جای متن.

با این حال مؤلف به حضرت علی^(ع) اعتقاد ویژه‌ای داشته است: «پس معنی سخن پدر من امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب - رضی الله عنه - در شأن مادر مؤمنان عایشه» (گ ۱۴۸ پ).

مذهب فقهی مؤلف: با توجه به قراین موجود در متن، گرایش مؤلف به مذهب شافعی غلبه دارد؛ زیرا مؤلف گاهی به فخر رازی - که مذهب شافعی دارد - و تفسیرش استناد کرده و همه‌جا او را امام نامیده است. از آن جمله است: «گفت: از پسر من سؤال کردند منکر و نکیر از خداوند. جواب گفت. بعده از نبی وی سؤال کردند، خاموش شد. من وی را تلقین کردم. و از اینجای بود حجت امام شافعی بر تلقین اموات و جسد» (گ ۲۱۱ پ)؛ نیز در جایی نوشته است: «و از اینجای بود در مذهب امام شافعی که به دوازده نفر نماز جمعه توان گزارد» (گ ۹۶ پ).

مذهب کلامی مؤلف: اعتقاد به معصوم بودن انبیا از گناهان صغیره و کبیره، از اعتقادات پیروان اشعری است. مؤلف نیز در بخشی از متن به این موضوع اشاره کرده است: «اگر کسی سؤال کند که در آیت لفظ «ذنب» آمد؛ یعنی گناه و مذهب راست که انبیا بعد از وحی از صغایر و کبایر معصوم‌اند؟ جواب - گفته‌اند که ما را و تو را نرسد که اطلاق گناه بر ایشان کنیم؛ اما در آنکه خداوند چرا گناه را نسبت به رسول خود کرد خطای عظیم است» (گ ۱۷۸ پ).

وی در جایی به مناسبت موضوع، نام اثر دیگرش را آورده است: «ما در اصول حدیث بیان کرده‌ایم» (گ ۷) و در ذکر معراج آن حضرت» نیز اظهار امیدواری می‌کند که بتواند کتاب دیگری تدوین کند؛ «وعاظ در این باب کذب بسیار دارند؛ اما آنچه در احادیث صحیحه درباب معراج آمده، این بنده آن را در یکدگر درج کند و یک معراج‌نامه ترتیب کند» (گ ۸۲ پ).

۲-۲ ساختار اثر

این اثر در دوازده مجلس تدوین شده است:

مجلس اول: «فی بیان ایجاد نوره»؛ مجلس دوم: «فی بیان ایجاد نوره من اصلا ب طیبات علی ارحام طاهرات»؛ مجلس سوم: «فی بیان بعثت و علامتها»؛ مجلس چهارم: «فی بیان الإستسقاء بوجوده»؛ مجلس پنجم: «فی بیان ذم ابولهب و زوجته لاجل الذی علیه»؛ مجلس ششم: «فی بیان معراج»؛ مجلس هفتم: «فی بیان هجره الی المدینه»؛ مجلس هشتم: «فی بیان فريضة الصوم علی امته»؛ مجلس نهم: «فی بیان فريضة الحج علیه و علی امه»؛ مجلس دهم: «فی بیان فتح المکة و بعض من معجزاته»؛ مجلس یازدهم: «فی بیان رغبت الناس الی الإسلام»؛ مجلس آخر (دوازدهم): «فی بیان وفاته و ذکر خلفائه الراشدین من بعده».

مؤلف درباره ساختار این اثر نوشته است: «و در اول هر مجلسی خطبه‌ای به عبارتی بلیغ و بیانی بدیع به آیت که ما فی المجلس در وی بود و آنچه از اقوال مفسران در آن آیت بود به عبارت اخصر گفته شد و در وی صد و هفت ذکر هر معجز در محل وی آورده شد» (گ ۳ ر).

ساختار جزئی هر مجلس چنین است:

- عنوان مجلس؛
 - خطبه عربی و بیان یک آیه در پایان آن (بدون عنوان)؛
 - ترجمه فارسی خطبه عربی با عنوان «ترجمه»؛
 - شرح آیه با ارتباط دادن آن به یکی از ویژگی‌های پیامبر، معمولاً تحت عنوان «حقائق الآیه».
 - این کتاب را می‌توان از نوع تاریخی هم به شمار آورد؛ زیرا مؤلف از مجلس هفتم وقایع تاریخی سال اول تا خلافت علی^(ع) را ذیل عنوان‌های «و هم در آن سال» و «در سال سوم» و امثالهم و با عبارت «واقعه اول» و امثالهم آورده است.
 - مؤلف در برخی از مجلس‌ها، موضوعاتی را با عنوان «نمط» و «فایده» آورده است و گاهی نیز تحت عنوان «لطیفه» (دو بار در مجلس اول، یک بار در مجلس سوم، دو بار در مجلس چهارم، دو بار در مجلس هفتم و یک بار در مجلس هشتم) و «نکته» (مجلس‌های چهارم، پنجم و دهم هرکدام یک بار) مطلبی نقل شده است.
 - مؤلف گاهی نیز سؤالاتی را با عنوان «سؤال» یا «مسئله» مطرح کرده و پاسخ گفته است. در مجالس دوم، چهارم، پنجم، نهم، دهم و یازدهم یک سؤال و جواب آمده است؛ اما در مجلس ششم، هشت سؤال و جواب مطرح شده است.
 - همچنین مؤلف در بیشتر جاها به اشعار فارسی و عربی استشهاد کرده است.
- مؤلف کتاب را در دوازده روز نوشته و به همین سبب آن را به دوازده مجلس تقسیم کرده است؛ اما باید

گفت این اثر نوع مجلس‌گویی یا مجلس‌نویسی نیست. مجلس‌نویسی یکی از گونه‌های نثر خطابی است که در نثر کهن سابقه دارد و در اصطلاح، آن مقدار وعظی است که در یک نشست (مجلس) ایراد می‌شود و به همین سبب هر فصل یا باب آن را مجلس می‌نامند (وفایی و دیگران، ۱۳۹۳: ۴۳) و دربردارنده مطالب و توصیه‌های اخلاقی است. از ویژگی‌های مجلس‌نویسی می‌توان به خطابی بودن نثر، کاربرد شیوه گفت‌وگو، ترجمه آیات و احادیث، آوردن دعا و مناجات در جاهایی از سخن، استناد به داستان و حکایت و مثال و تمثیل در توضیح و تبیین مطلب، استناد به شعر، توصیف صحنه‌ها و حالات به شیوه داستان‌نویسان و استفاده از سجع اشاره کرد (رک. غلامرضایی، ۱۳۸۷: ۱۵۶)؛ نیز گفتن لطایف هم در مجالس سابقه داشته است (پورجوادی، ۱۳۸۰: ۷).

اثر حاضر در عنوان نام مجلس ندارد و موضوع آن سیره نبوی است؛ آغاز و انجام هر مجلس با دعا و مناجات همراه نیست و محتوای برخی از مجالس با اطناب و تفصیل بیان شده است؛ به طوری که از حوصله مخاطبان در یک مجلس وعظ فراتر می‌رود و نثر خطابی ندارد و مشتمل بر پند و اندرز نیست. همچنین بنابه یک‌دستی متن و خط خوب و خوانا و پایان‌داشتن همه جملات، می‌توان گفت شخص یا اشخاص مخاطب (حاضر در مجلس) متن را ننوشته‌اند. البته درباره موضوع اخیر می‌توان این احتمال را داد که مؤلف، خودش، متن مجلس‌ها را می‌نوشته است؛ بنابراین نمی‌توان اثر را از نوع مجلس‌گویی به شمار آورد؛ اگرچه برخی سؤال و جواب‌های بیان‌شده در متن و چند لطیفه‌ای که در آن آمده، این اثر را به نوع مجلس‌نویسی نزدیک کرده است.

۲-۳ محتوای اثر

موضوعات مطرح‌شده در این اثر را می‌توان در چند دسته تفسیر آیات، مبانی تعلیمی و اخلاقی و مباحث عقیدتی و کلامی تقسیم‌بندی کرد. گفتنی است مقدمه هر بحثی، تفسیر بخشی از آیات قرآن است. مباحث مطرح‌شده عبارت است از:

۲-۳-۱ مباحث تفسیری

مؤلف در تفسیر آیه ۳۵ سوره نور و برای تفسیر زجاج و چراغدان، روایت‌هایی را از بزرگان تصوف بیان کرده است؛ سپس در تفسیر آیات ۲۱۷ تا ۲۱۹ سوره شعرا، به منتقل شدن این نور از آغاز خلقت به پیشانی پیامبران الهی و سپرده شدن عهدنامه‌ای به آنها پرداخته که در صندوقی قرار داشته است؛ همچنین در بخشی طولانی نام آنها را از آدم^(ع) تا کعب آورده است. کعب پسر غالب بوده و این نور و عهدنامه را از او گرفته است و از زمان او این عهدنامه دیگر موجود نیست؛ ولی نور تا پیشانی عبدالله، پدر پیامبر^(ص) منتقل شد؛ تا اینکه پیامبر به دنیا آمد و نور محو شد؛ سپس شجره مادر عبدالله را بیان کرده است.

۲-۳-۲ مباحث تاریخی

مؤلف در تفسیر آیه دوم سوره جمعه به شرح و تفصیل واقعه بعثت پرداخته است؛ در میانه فصل، تولد و دوران کودکی پیامبر را آورده و مفصل درباره حلیمه و نسب او سخن گفته است. وی همچنین از برخی وقایع و رویدادهای مکه در زمان ایشان یاد کرده است که بخشی از آنها با معجزات پیامبر ارتباط یافته‌اند. مؤلف پس از این در تفسیر سوره «مسد»، به ذکر اعمال بولهب و همسرش پرداخته است. او در آخرین فصل از این اثر، پس از بیان جزئیات واقعه رحلت پیامبر به ذکر بسیار مختصر جانشینی آن حضرت و ترتیب تاریخی جانشینان ایشان

پرداخته است؛ گفتنی است درباره امام علی، بحث را بسیار مختصر بیان کرده است.

۲-۳-۳ مباحث اخلاقی

مؤلف در تفسیر آیات ۱۰۵ تا ۱۰۷ سوره «انبیا» به بیان اخلاق و سجایای پیامبر در دوران کودکی پرداخته است.

۲-۳-۴ مباحث عقیدتی

مؤلف واقعه معراج را ضمن تفسیر آیه اول سوره «اسرا» با جزئیات بسیار شرح کرده است. همچنین ایشان در میان روایت هجرت پیامبر به مدینه و سپس فتح مکه، دو فصل آورده است که آنها را به فریضه روزه و حج اختصاص داده است. یک بحث فرعی دیگر در این رساله، درباره دلایل رغبت مردم به اسلام است.

نکته‌ای که در باب این اثر نباید مغفول ماند، تأثر نویسنده از ویژگی‌های روحی و اعتقادی خود و اوضاع مذهبی و فرهنگی زمانه‌اش است. بدین معنی که وی در نقل وقایع و مطالب موجود در منابع سیره نبوی، گزینشی عمل کرده و از بیان مطالب ناسازگار با مذهب و روحیه خود پرهیز کرده است. از جمله اینها می‌توان به ذکر نکردن وقایع مربوط به اهل بیت (ع) (به‌ویژه پنج تن) و ارتباط پیامبر (ص) و امام علی (ع) و به‌ویژه واقعه غدیر اشاره کرد. با این حال، با وجود برخی از تناقض‌ها و داستان‌های شخصی ساختگی و محرف، تصویری درست درباره شیوه سلوک عملی پیامبر به دست داده است.

۲-۴ علت تألیف اثر

نویسنده علت تألیف کتاب را شرایط آن زمان و اصرار اهل زمان و دعای خیر خوانندگان در حق او می‌داند و می‌نویسد: «هرچند فضایل و کمالات سید السادات و منبع السعادات از آن بیشتر است که به امداد مداد و بیان بنان آن را عیان بر صفحات امکان توان کرد... اما بنابر قدر امکان و ترغیب اهل زمان بنده بی‌بضاعت و این کمیته بی‌استطاعت که از اوان عروج بر معراج نشو نماء - الی یومنا هذا متمسک باد - بال اقبال بی زوال آن حضرت ساخته بود و خود را بر فتراک عز مرافقت و موافقت سلف صالحین و خلف راستخین بسته بود... و چون نظر کردم در باب هریک از اکابر تصانیف فایقه و تألیف رایعه ثبت فرموده بودند... این فقیر را به نظر رسیده بود. خواست که از برای یادکردی مؤمنانش به دعای خیری بعد از وفات ازین کتب مذکوره و تفاسیری که ذکر آن در محل وی کرده آید» (گ ۳ پ، ۴ ر).

همچنین عبدالعزیز به چند کتاب در احوال حضرت محمد اشاره کرده است و هدف از تألیف این اثر را تفسیری بر این متون، بدون تعریض و تشنیعی بر صاحبان کتاب‌ها بیان می‌دارد (گ ۳ ر). این کتاب‌ها عبارت‌اند از: عرف التعریف؛ خلاصه السیر؛ مولدکبیر؛ دلائل النبوة.

۲-۵ زمان تألیف اثر

مؤلف یک بار در ابتدای اثر به زمان تألیف آن اشاره کرده است: «در ربیع‌الأول سنه احدى و عشرين و ثمانمائه بنابر مقتضی لکل جدید لذه نوعروسی از عالم غیب بی نقصان و عیب به ظهور آورده شد» (گ ۴ ر). این تاریخ برابر با هشتصد و بیست و یک (۸۲۱ ق.)، یعنی اوایل قرن نهم است.

مؤلف همچنین می‌گوید تألیف اثر در دوازده روز انجام شده است: «در مدت دوازده روز که از اول ماه ربیع‌الاول تا روز وفات آن حضرت» (گ ۴ ر).

تاریخی که در انجام نسخه آمده است، ظاهراً تاریخ کتابت آن است: «تمت الكتاب بعون الملك المهيمن التواب فی خامس عشرین ذی قعدة سنه اربع و اربعین و ثمانمائنه الهجریه» (گ ۲۴۹ ر): یعنی در بیست‌وپنجم ذیقعدة هشتصد و چهل و چهار (۸۴۴ ق.)؛ بنابراین شاید کتاب در زمان مؤلف کتابت شده باشد. در این باره در بخش استنادات نیز سخن گفته شده است.

۲-۶ ارزش اثر

تصحیح و شناساندن نسخ خطی آشکارشدن بخشی از فرهنگ و هویت علمی، تاریخی و اجتماعی هر ملتی است. این اثر نیز به‌واسطه محتوای ارزشمند خود شایان تصحیح و معرفی است. تا اینجا به برخی از ویژگی‌های آن اشاره شد. برای تکمیل مطالب، نکته‌های دیگری بیان خواهد شد. بیان جزء‌به‌جزء وقایع تاریخی از خلال منابع در دسترس مؤلف، همراه با نقد و ارزیابی آن منابع که بیانگر دید انتقادی نویسنده نسبت به وقایع تاریخی است، بر ارزش و فایده اثر افزوده است. بدین معنی که مؤلف طابق النعل بالنعل مطالب را نقل نکرده و با بررسی منابع مختلف نظر خود را درباره درستی و نادرستی مطالب بیان کرده است. در ادامه در بخش «مؤلف و نقد منابع» به برخی از این نقد و ارزیابی‌ها اشاره می‌شود.

همچنین این اثر دربردارنده بسیاری از نام‌های خاص و به‌ویژه نام متون و رسایلی است که اثری از آنها باقی نمانده است. همچنین دارای فواید لغوی و واژه‌شناسی است؛ برای نمونه در وجه تسمیه «هاشم» آمده است: «او را هاشم از آن جهت گفتند که در سالی که او امیر و سید عرب بود قحطی عظیم در مکه پیدا شد و او هر روز چند شتر ذبح کردی و در یکدیگر کردی و نیک محرابه پختی و نان را در جای‌های چوبین شکستی و آن گوشت و روغن را بر بالای آن ریختی و اعراب را به آن مهمانی کردی و هشتم در لغت شکست باشد و او بود که نان در آتش بشکست ازین جهت او را هاشم گفتند» (گ ۳۳ ر). یا در جایی به نانی با نام «کلانک» اشاره می‌کند: «و نسطور راهب از برای آن حضرت توشه نهاد از نان کمک که در عجم آن را نان کلانک گویند» (گ ۵۷ پ). «طرز تهیه کلانک از این قرار است: گل گاوزبان وحشی... برگ‌های تازه گیاه را به همراه مقداری تره یا سیرک سرخ می‌کنند تا کمی طلایی شود. سبزی سرخ‌شده را داخل چانه نان می‌ریزند آنگاه آن را با وردنه پهن می‌کنند و به بدنه تنور می‌چسبانند تا پخته شود» (عسگری، ۱۳۹۳: ۲۱۷). ارزشمندی دیگر اثر مربوط به استنادات مؤلف است که در بخش استنادات درباره آنها سخن گفته می‌شود.

۲-۷ استنادات مؤلف

عبدالعزیز در این اثر سخنانی از عالمان، نویسندگان و عارفان نقل کرده است. این افراد عبارت‌اند از:
 - قطب: مؤلف از میان اشخاص بیش از همه از «قطب» یاد کرده است. وی در مقدمه درباره او نوشته است: «بعضی از فواید غیبیه در حین کتابت رسیده که آن را منسوب به قول قطب زمان داشته کتابتی نوشته شد» (گ ۳ ر)؛ یعنی فواید غیبیه را که به او الهام می‌شده، از عنایات قطب زمان (احتمالاً بهاء‌الدین نقشبند) دانسته است؛ اما مواردی که در متن آمده است، نشان از آن دارد که منظور از «قطب» شخصی است که مؤلف از حضور او بهره می‌برده است.

- فخر رازی: شخص دیگری که در این اثر چهار بار در مجالس چهارم، پنجم، هفتم و هشتم از او نقل قول

شده، امام فخر رازی (۵۴۴-۶۰۶ ق.) است که با عنوان‌های امام، امام رازی و امام فخر رازی از او یاد شده است (ر.ک. گ ۶۱، پ ۶۹، ر ۹۹، ۱۲۷ پ).

- **شیخ ما:** شخص دیگری که در این اثر به او ارجاع داده شده است، «شیخ» عبدالعزیز است که چون فقط از او با عنوان «شیخ ما» یاد کرده است، هویت او معلوم نشد: «حضرت شیخ ما گفت در تفسیر خود ما محمد را نمی‌دانیم و هیچ قرینه بعینه» (گ ۱۵۲ ر).

- **محدثان و راویان صدر اسلام:** گروه دیگری که مؤلف به آنها استناد کرده است، محدثان و راویان صدر اسلام هستند که بی‌شک مؤلف از روی منابعی که در اختیار داشته، اخبار و روایات آنها را نقل کرده است. این افراد عبارت‌اند از: ابودردا (گ ۱۶ ر)؛ ابن‌عباس (گ ۴۰ پ)؛ ابوسعید خدری (گ ۲۰۹ پ)؛ براء بن عازب (گ ۲۱۷ پ)؛ ابوهریره (گ ۲۱۷ پ)؛ محمد بخاری (گ ۲۱۹ پ)؛ انس بن مالک (گ ۲۲۰ پ)؛ میسره (گ ۴ پ)؛ واقدی (گ ۴۷ پ)؛ عبدالله بن مسعود (گ ۶۲ پ).

- **عالمان و دانشمندان اسلامی:** گروه دیگری که مؤلف به آنها استناد کرده است، عالمان و دانشمندان اسلامی هستند که معمولاً مؤلف نام آنها را به همراه نام اثرشان آورده است. این گروه عبارت‌اند از: «شیخ سعد بن حموی در انصاب النبی» (گ ۸ پ)؛ «شیخ المشایخ شیخ شهاب‌الدین سهروردی در کتاب رشف» (گ ۱۸ ر)؛ «محمد اسحاق مورخ» (گ ۲۵ پ، ۴۵ ر)؛ «عرف التعریف شیخ جزری» (گ ۴۲ ر)؛ «عبدالرحمن السلمی» (گ ۵۰ ر)؛ «صاحب کشف» (گ ۶۱ پ، ۶۸ پ، ۶۹ ر)؛ «امام قشیری» (گ ۶۹ پ، ۹۲ ر)؛ «ثعلبی گوید در عرایس» (گ ۸۳ پ)؛ «این بنده این حدیث را به خط شیخ محمد غزنوی که او محدث بود» (گ ۹۱ ر)؛ «بخاری» (گ ۸۶ پ، ۹۷ ر، ۱۸۹ پ)؛ «صاحح اللغه» (گ ۱۰۸ ر)؛ «اعلام زرنندی» (گ ۱۰۹ پ)؛ «صاحح» (گ ۱۱۷ پ)؛ «ابن‌ماجه و داری» (گ ۱۳۰ پ)؛ «الدلائل النبوه» (گ ۱۳۳ ر)؛ «شیخ طبری» (گ ۱۴۰ پ)؛ «مسلم بن حجاج نیشابوری در کتاب صحیح» (گ ۱۸۳ ر)؛ شمایل ترمذی، المنتفی فی سیرت المصطفی که شاید مقصود مؤلف اثری به این نام از سعیدالدین محمد بن مسعود الکازرونی متوفی ۷۵۸ ق. باشد (گ ۳ ر)؛ دلائل النبوه (گ ۳ ر) که شاید مقصود کتابی با نام دلائل النبوه و معرفه اصحاب الشریعه از ابوبکر بیهقی (م. ۴۵۸ ق.) باشد.

- گروه دیگر که مؤلف به آنها استناد کرده است، آثاری هستند که نام آنها آمده است، اما پدیدآورندگان آنها معلوم نیستند. این گروه عبارت‌اند از: مجتبی و مجینی (کذا!) که درباره این کتاب اطلاعاتی به دست نیامد؛ خلاصه السیر (کتابی به این نام از محمد خواجه اصفهانی در سیره شیخ صفی در دست است؛ ولی به‌طور حتم مقصود مؤلف این اثر نیست)؛ مولد کبیر.

- گروه دیگری را که مؤلف به آنها استناد کرده است، می‌توانیم منابع مبهم بنامیم؛ یعنی منابعی که مؤلف از آنها به‌اجمال نام برده است: ارباب تفسیر و تاریخ؛ اهل رمز؛ اهل حدیث؛ ارباب یقین؛ ارباب اشارت و تأویل؛ ارباب علم و این طایفه.

۸-۲ مؤلف و نقد منابع

مؤلف معمولاً چند روایت را برای یک مطلب آورده؛ ولی معمولاً نام منبع اصلی را ذکر نکرده است؛ مثلاً درباره پرداخت پول زمین مسجد در مدینه چند روایت آمده است (ر.ک. گ ۱۱۰ ر)؛ «اما باز اهل حدیث در زمان معراج

خلاف کرده‌اند: بعضی گفته‌اند...» (گ ۸۲ ر)؛ «ائمه حدیث در آن خلاف کرده‌اند که آن...» (گ ۱۱۳ پ).

مؤلف در هجده جا، مطالب آمده در آثار گوناگون را رد کرده است؛ برای نمونه:

«در اینجای در صحیح بخاری تقدیم و تأخیر واقع شده که ابراهیم را در آسمان ششم ثابت می‌کنند و موسی

را در هفتم و صحیح عکس قول وی است» (گ ۸۷ پ و ۸۸ ر).

«این بنده این حدیث را به خط شیخ محمد غزنوی که او محدث بود و هفت سال در عالم قطب الاقطاب بود

یافته است و در آنجا لفظ کبریا و ملک نبود» (گ ۹۱ ر)،

مؤلف گاهی نیز چند قول را آورده و بدون رد کردن آنها، جمع‌بندی کرده است: «جمع این قول آن بود»

(گ ۱۱۷ پ).

– گاهی نقدهای مؤلف از زبان دیگری است: «در تفاسیر امیر اصیل‌الدین عبدالله الشیرازی در این محل اشکال

بیان کرده است» (گ ۴۱ ر)؛ «کتاب مجتبی جواب گفته فی سیرت المصطفی» (گ ۲ پ).

– نیز درباره کاتبان و تصرف در متون نوشته است: «بعضی جواب از این سهو گفته است که این غلط از ناسخ

واقع شده است نه از محمد اسماعیل. این جواب در کمال رکاکت است؛ زیرا که ما بعضی نسخ می‌یابیم به خط

مصنف و در وی نیز همچنین است» (گ ۸۷ پ و ۸۸ ر)؛ «این نیز فاسد بود؛ زیرا که ما نسخه می‌یابیم که بر مصنف

خوانده‌اند و هر سه شرط در آنجاست؛ اما جواب حق آن است که این سهو از شیخ که مسلمه از وی روایت

می‌کند واقع شده است غلط بر من و تو رواست» (گ ۱۸۳ پ).

– مؤلف حتی برای روشن‌شدن موضوع بحث به حساب‌کردن و روزشماری وقایع پرداخته است: «اتفاق

اصحاب حدیث است که وفات آن حضرت روز دوشنبه دوازدهم ربیع‌الأول بود از سال یازدهم. و ما چندانک

حساب می‌کنیم که روز عید آدینه باشد، روز دوازدهم دوشنبه نمی‌آمد؛ خواه آن ماه سی سی بگیریم و خواه بیست

بیست و خواه بعضی سی و بعضی بیست و نه» (گ ۲۰۸ پ).

۹-۲ خطاهای راه‌یافته به اثر

در جاهای بسیاری، نام اشخاص، مکان‌ها و متون به‌غلط درج شده است که ممکن است سهو کاتب باشد. برخی

دیگر از اشتباهات چنین است:

مؤلف در متن هر جا معجزه‌ای از پیامبر آورده، به این موضوع با عنوان «معجزه» اشاره کرده است. ۱۰۷ معجزه

ذکر شده که سبب بیان آنها از نظر مؤلف چنین است: «این معجز آخرین باشد از آن حضرت درین کتاب. بدین

عدد که اکمل اعداد بود ختم معجزات آن حضرت درین کتاب کردیم؛ زیرا که نهایت عدد هفت باشد که العدد

زوج او فرد و اقل فرد سه است و یک عدد است و زوج که بعد از فرد واقع شده است چهار است پس هفت

باشد. و باز عدد ده کامله است و چون ده در ده ضرب کرده شود، صد می‌شود و این اکمل اعداد باشد؛ ازین

جهت نیز ختم معجزات کتاب را این عدد باشد» (گ ۲۳۱ پ و ۲۳۲ ر). مؤلف در مقدمه اثر نیز به ۱۰۷ معجزه اشاره

کرده است: «و در وی صد و هفت ذکر هر معجز در محل وی آورده شد» (گ ۳ ر). با این حال مؤلف در مجموع

صد و چهارده (۱۱۴) معجزه ذکر کرده است. وی در بیان هر معجزه به شماره آن اشاره کرده است؛ آخرین

شماره درج‌شده، صد و سیزده (۱۱۳) است و آخرین معجزه را نیز بدون شماره و با گفتن اینکه «این معجز

آخرین باشد از آن حضرت درین کتاب» (گ ۲۳۲ ر) آورده است. بدین ترتیب او صد و چهارده (۱۱۴) معجزه ذکر

کرده است.

مؤلف برخی از حکایاتی را که در متون سیره وجود ندارد، به پیامبر نسبت داده و در این اثر نقل کرده است. این حکایات در متون ادبی نظیر منطق الطیر یا مثنوی معنوی دیده می‌شود؛ از آن جمله است «حکایت خیار آوردن یک غلام برای پیامبر و به‌تنهایی خوردن آن حضرت خیار را و پس از رفتن غلام، بیان کردن علت تعارف نکردن آن». این حکایت در منطق الطیر و مصیبت‌نامه به‌گونه دیگری از قول یک شاه و نوکرش روایت شده است (رک. عطار، ۱۳۳۸: ۱۰۷ و همان، ۱۳۷۴: ۱۳۵)؛ نیز درباره لقمان هم حکایت مشابهی نقل شده است (رک. مولوی، ۱۳۷۷: ۲: ۲۰۷). در هر سه حکایت، یک نوکر و زیردست برای مهتر خود خیار می‌آورد؛ اما آن مهتر خیارها را در حضور دیگران می‌خورد، بدون اینکه دیگران را به خوردن خیار بخواند. سپس صله‌ای برای قدردانی نوکر، به او می‌بخشد؛ پس از آن به حاضران یادآور می‌شود که خیارها تلخ بودند و از آنجا که نمی‌خواستم آورنده خیارها بر این موضوع واقف شود، خیارها را به شما تعارف نکردم.

مؤلف تفسیر «تبت یدا ابی لهب» را از قول زمخشری بیان کرده است (رک. گ ۶۹ ر)؛ اما مطالب نقل شده در تفسیر زمخشری در ذیل این سوره موجود نیست (رک. زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴: ۸۱۵-۸۱۶).

مؤلف در هنگام سخن درباره «خیر الماکرین» دو بار به سخنان فخر رازی استناد کرده است (رک. گ ۹۹ پ و ۱۰۰ ر). مراجعه به تفسیر فخر رازی نشان می‌دهد که ایشان دو بار در ذیل دو آیه ۵۴ سوره آل عمران و آیه ۳۰ سوره انفال درباره «مکر» و «خیر الماکرین» سخن گفته است (رک. رازی، ۱۴۲۰، ج ۸: ۲۳۵-۲۳۶؛ همان، ج ۱۵: ۴۷۸-۴۷۹). مؤلف نیز دو بار به سخنان فخر رازی استناد کرده است: یک بار در ذیل عنوان «حقایق آیه» و یک بار نیز در ذکر وجوه تفسیری آیه. بخش اول (حقایق آیت) در سخنان رازی یافت نشد. بخش دوم نیز بخشی از سخنان فخر رازی در ذیل تفسیر آیه ۳۵ سوره انفال است؛ بدین صورت که فخر رازی سه وجه برای این آیه آورده است؛ اما مؤلف دو وجه آورده است که فقط وجه اول مطابق نظریات فخر رازی است؛ وجه دوم هیچ مطابقتی با سخنان ذکرشده در بالا ندارد و از وجه سوم نیز خبری نیست.

«صاحب الدلائل النبوه می‌آرد که آن حضرت گفت: که مثال برادر تو چون آن سخن است که حق - تعالی - در شأن وی گفت که «آیاتنا فانسلخ منها فأتبعه الشيطان فکان من الغاوین» (الأعراف: ۱۷۵)» (گ ۱۳۳ ر). متن در دلائل النبوه نیامده است.

مؤلف گاهی یادآور شده است که در ادامه چند وجه از این موضوع بیان می‌شود؛ اما آنچه در ادامه آمده است، فقط یک یا دو وجه است. مثال: «ما با محمد به کنار نیاییم ما را سه کار باید کرد: اول آنکه چون می‌دانیم که وی رسول بحق است...» (گ ۱۶۱ ر) که فقط یک وجه بیان شده است؛ نیز در جایی می‌خوانیم: «دو جواب گفته‌اند: اول آنکه باید که مؤمنان غره به غزو خود نشود بلکه دانند که ایشان را نیز در غزو تقصیرات هست» (گ ۱۹۹ ر) که در اینجا نیز یک وجه آمده است.

در جاهای بسیاری، بین دو کلمه فضایی خالی مانده است که نشان می‌دهد کاتب آنجا را خالی گذاشته است تا بعدا بنویسد؛ اما ظاهراً فراموش کرده است. بیشتر این جاافتادگی‌ها اسم‌های اشخاص هستند؛ مثلاً در «۳۱ ر»، «۳۱ پ» نام همه زنان محو است؛ زیرا پیش از بخش سفید (محوشده) آمده است که «نام مادر او... است»؛ اما این

نام ذکر نشده است.

۳- نتیجه‌گیری

نسخهٔ منحصر به فرد از اثری به نام *متمم‌السییر* به شماره ۲۸۵۴ در کتابخانهٔ نور عثمانیهٔ استانبول نگهداری می‌شود. تاریخ کتابت آن، هشتصد و چهل و چهار (۸۴۴ ق.) است و به لحاظ قدمت تأمل برانگیز است؛ ازین رو جای دارد که متن این اثر، تصحیح و در اختیار علاقه‌مندان قرار گیرد.

این اثر در دوازده مجلس تدوین شده است که از ابتدای میلاد پیامبر اسلام (ص) آغاز می‌شود و با وفات ایشان و ذکر خلفای راشدین پایان می‌یابد. ذکر جزء به جزء وقایع تاریخی و سلوک سیاسی و اجتماعی پیامبر - مانند بعثت، معراج، هجرت به مدینه و معجزات و غیره - از منابع مختلف، همراه با بیان دلایل و براهینی بر رد یا تأیید جزئیات این وقایع، از ویژگی‌های این اثر است. ساختار هر مجلس به گونه‌ای است که خطبه‌ای بلیغ با ذکر آیه‌ای از قرآن کریم آغاز می‌شود و تفسیر آن از سخنان مفسران با محکم‌ترین و کوتاه‌ترین توضیح بیان شده است.

نگارش این اثر متأثر از ویژگی‌های روحی نویسنده و اوضاع مذهبی و فرهنگی زمان مؤلف است و به نوعی می‌توان گفت گزینشی عمل کرده؛ یعنی هر آنچه در منابع سیرهٔ نبوی با مذهب و روحیهٔ او سازگاری نداشته، در اثر خود نیاورده است. از جملهٔ اینها می‌توان به ذکر نشدن وقایع مربوط به اهل بیت (ع) (مخصوصاً پنج تن) و نیز ارتباط پیامبر (ص) و امام علی (ع) و به ویژه واقعهٔ غدیر اشاره کرد. با وجود برخی از تناقض‌ها و داستان‌های شخصی ساختگی و محرف، تصویری درست دربارهٔ شیوهٔ سلوک عملی پیامبر به دست داده است.

انگیزهٔ مؤلف از نوشتن این اثر شخصی، عاطفی و اعتقادی بوده است و چون به لحاظ علمی یا به سفارش رجل سیاسی آن را ننوشته، اثرش گمنام باقی مانده است.

دربارهٔ اینکه آیا متن *متمم‌السییر* مجلس‌گویی یا مجلس‌نویسی هست یا نیست، دو دسته شاهد موجود است: اولین دسته از شواهد عبارت‌اند از اینکه ویژگی‌های مجلس‌نویسی در این سیره دیده نمی‌شود؛ مانند پند و اندرز یا درخواست از مخاطبان برای توجه به سخنان گویندهٔ خطابه و دعا و مناجات در بخش پایانی هر مجلس. عنوان اثر نیز گواه دیگری است بر اینکه این اثر را نمی‌توان از نوع مجلس‌نویسی به شمار آورد؛ نیز بیان مطالب بسیار در هر بخش، فراتر از حوصلهٔ یک مجلس است. همچنین بنابه یکدستی متن و خط خوب و خوانا و پایان داشتن همهٔ جملات می‌توان گفت شخص یا اشخاص مخاطب (حاضر در مجلس) متن را ننوشته‌اند. البته دربارهٔ موضوع اخیر می‌توان این احتمال را داد که مؤلف، خود، متن مجلس‌ها را می‌نوشته است. دومین دسته از شواهد عبارت‌اند از آوردن یک آیه در ابتدای هر فصل، چند سؤال و جواب در متن، یکی دو بخش با عنوان «لطیفه» و نیز استشادات فراوان به اشعار فارسی و عربی در متن. اگرچه برخی ویژگی‌هایی که در بالا بدان اشاره شد، این اثر را به نوع مجلس‌نویسی نزدیک کرده است، این اثر را نمی‌توان به یقین از نوع مجلس‌گویی به شمار آورد.

منابع

۱. قرآن مجید (۱۳۷۹). ترجمهٔ محمد مهدی فولادوند، تهران: انتشارات اسلامی حوزهٔ علمیه.
۲. ابن فارس، احمد (۱۴۰۴). *معجم مقاییس اللغه*، ج ۳، قم: مکتب الإعلام الإسلامی.

۳. پورجوادی، نصرالله (۱۳۸۰). «لطف قرآنی در مجالس سیف الدین باخرزی»، ماهنامه معارف، تیر، ش ۵۲، ۲۴-۳.
۴. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغتنامه، تهران: مؤسسه لغتنامه دهخدا، چاپ دوم.
۵. رازی، محمد (۱۴۲۰). التفسیر الکبیر، ج ۸ و ۱۵، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۶. راغبیان، مرضیه؛ علیزاده، زینب (۱۳۹۱). «معرفی نسخه روضه‌الأحباب فی سیره‌النبی و الآل - تألیف اوایل قرن دهم»، ماهنامه کتاب ماه دین، بهمن، ش ۱۸۴، ۹۷-۹۹.
۷. رفاعی، عبدالجبار (۱۳۷۱). معجم ما کتب عن الرسول و اهل البيت صلوات الله علیهم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۸. زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل، ج ۴، بیروت: دارالکتب العربی.
۹. سمیعی، غلامرضا (۱۳۷۰). «این قند پارسی؛ نظری به سیرت رسول‌الله ترجمه و انشای رفیع‌الدین اسحاق بن محمد همدانی»، دو ماهنامه کلک، بهمن و اسفند، ش ۲۴ و ۲۳، ۸-۱۰.
۱۰. ظفری، معصومه (۱۳۹۱). «معرفی اثری در سیره نبوی و تاریخ اسلام»، فصلنامه اندیشه تقریب، ش ۳۰، ۴۵-۵۶.
۱۱. عسگری، نصرالله (۱۳۹۳). «گوشه‌ای از گیاه‌شناسی دامداران روستای زواردشت الموت قزوین»، فصلنامه علوم اجتماعی، زمستان، ش ۶۷، ۲۴۳-۲۰۸.
۱۲. عطار، فریدالدین محمد (۱۳۳۸). مصیبت‌نامه، تصحیح عبدالوهاب نورانی وصال، تهران: علمی.
۱۳. _____ (۱۳۷۴). منطق‌الطیر، تصحیح گوهرین، تهران: علمی و فرهنگی.
۱۴. غلامرضایی، محمد (۱۳۸۷). «مجلس‌گویی و شیوه‌های آن براساس مجالس سبعة مولوی»، ماهنامه شناخت، بهار، ش ۵۷، ۲۵۷-۲۷۸.
۱۵. فیروزآبادی، محمد (۱۴۱۵). القاموس المحیط، ج ۲، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۱۶. فهرست کتاب‌های سیره در کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران (۱۳۸۱). کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، آبان و آذر، ش ۶۲ و ۶۱، ۲۴۰-۲۴۱.
۱۷. محیی‌الحصاری، عبدالعزیز (۸۴۴). متمم السیر فی اخبار خیر البشر، شماره ۲۸۵۴ کتابخانه نور عثمانیه.
۱۸. مقیسه، محمدحسن (۱۳۹۴). «اهداف و انگیزه‌های نگارش تاریخ و سیره اهل بیت از آغاز تا پایان قرن نهم»، دوفصلنامه هفت آسمان، س ۱۷، ش ۶۶-۶۵، ۲۱-۵۲.
۱۹. مولوی، جلال‌الدین (۱۳۷۷). مثنوی معنوی، دفتر دوم، تهران: پیمان، دل‌آگاه.
۲۰. وفایی، عباسعلی و دیگران (۱۳۹۳). «سیر تطور مجلس‌گویی صوفیانه به‌عنوان نوعی ادب تعلیمی»، فصلنامه پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، ش ۲۳، ۳۹-۷۴.